

جلسه چهارم :

مقایسه تطبیقی ابنیه مذهبی (مانند مساجد، مدارس علمیه، بقاع متبرکه) و ابنیه غیرمذهبی (مانند خانه‌ها، کاروانسراها، بازارهای سرپوشیده) در معماری اسلامی ایران، یکی از جذاب‌ترین مباحث است. در واقع، معمار ایرانی از زبان معماری مشترکی (مانند حیاط مرکزی، ایوان، طاق و گنبد) استفاده کرده است، اما «نیت فضا» و «سلسله مراتب دسترسی» است که کاربری مذهبی را از غیرمذهبی متمایز می‌کند.

در اینجا این مقایسه را در پنج محور کلیدی بررسی می‌کنیم:

۱. سلسله مراتب و نحوه ورود (مفهوم حریم)

- **ابنیه مذهبی (دعوت‌کنندگی):** ورود به مسجد یا مدرسه از طریق «هشتی» و «دالان» به گونه‌ای طراحی شده که زائر یا نمازگزار را از هیاهوی شهر جدا و به سکون معنوی صحن دعوت کند. در مساجد جامع، ورودی‌ها اغلب با «سردر بلند» و «تزیینات کاشی‌کاری» شاخص می‌شوند تا جایگاه رفیع مکان را نشان دهند.
- **ابنیه غیرمذهبی (حفاظت‌کنندگی):** در خانه‌ها، ورودی‌ها (به‌ویژه دالان‌های «ال» شکل یا دالبر) برای حفظ حریم خصوصی طراحی شده‌اند تا دید مستقیم غریبه به داخل حیاط اندرونی کاملاً مسدود شود. در اینجا «ورودی» به جای دعوت، نقش «فیلتر» را دارد.

۲. مفهوم کانون و مرکزیت (تجلی جهان‌بینی)

- **ابنیه مذهبی (سویه مقدس):** مرکزیت در مساجد با «محراب» (به عنوان نماد وحدت و جهت‌گیری به قبله) و «گنبدخانه» (نماد آسمان و عروج) تعریف می‌شود. هرچه به مرکز مذهبی نزدیک‌تر شویم، تزیینات (مانند کتیبه‌های قرآنی) غنی‌تر و فضا روحانی‌تر می‌شود.
- **ابنیه غیرمذهبی (سویه انسانی):** مرکزیت در خانه با «حیاط مرکزی» (نماد زندگی، آب و سبزی‌گی) تعریف می‌شود. در اینجا، زندگی حول محور طبیعت و روابط انسانی می‌چرخد. کانون اصلی، «حوض آب» است که علاوه بر کارکرد اقلیمی، مرکز تعاملات خانواده است.

۳. هندسه و تزیینات

- **ابنیه مذهبی (انتزاع و ابدیت):** تزیینات بیشتر از نوع «هندسی پیچیده» (گره‌چینی)، «اسلیمی‌های انتزاعی» و «خطوط خوشنویسی» (کوفی و ثلث) است. این تزیینات به گونه‌ای طراحی شده‌اند که با ایجاد بی‌نهایتی در ذهن، انسان را از مادیت جدا کنند.
- **ابنیه غیرمذهبی (آرامش و عملکرد):** تزیینات در بناهای غیرمذهبی (مثل خانه‌ها) بیشتر بر «نقش‌مایه‌های گیاهی»، «تکرار ساده‌تر هندسه» و «مصالح در دسترس» استوار است. اگرچه در خانه‌های اعیانی تزیینات عالی وجود دارد، اما هدف آن لذت بصری ساکنان و نمایش جایگاه اجتماعی است، نه انتقال مفاهیم عرفانی.

۴. رابطه با اقلیم (پایداری)

- **ابنیه مذهبی (شکوه و پایداری سازه‌ای):** به دلیل وسعت زیاد (مانند شبستان‌های وسیع مساجد جامع)، استفاده از «گنبدها و طاق‌های بلند» برای تهویه (اثر دودکش) و کاهش دما بسیار حیاتی است.
- **ابنیه غیرمذهبی (آسایش و عملکرد اقلیمی):** در خانه‌ها و کاروانسراها، توجه به «بادگیرها»، «سرداب‌ها» و «ایوان‌های تابستان‌نشین/زمستان‌نشین» بسیار دقیق‌تر و جزئی‌تر است، زیرا معمار باید در تمام فصول سال آسایش لحظه‌ای ساکنان را تأمین کند.

۵. جدول مقایسه‌ای سریع (برای جزوه شما)

ابنیه غیر مذهبی (خانه/کاروانسرا)	ابنیه مذهبی (مسجد/مدرسه)	مشخصه
پیوند انسان با محیط و هم‌نوع (آسایش)	پیوند انسان با خالق (معنویت)	هدف غایی
فیلترکننده و محافظ حریم خصوصی	دعوت‌کننده و دارای شاخص‌های بصری ورودی	
نقوش گیاهی، نمادهای بومی و خانوادگی	آیات قرآنی، گره‌های هندسی پیچیده	تزئینات
حوض آب و باغچه (جهت آرامش)	محراب و گنبدخانه (جهت قبله)	مرکز فضا
فضاهای خرد شده و محصور (اتاق‌ها و ایوان‌ها)	فضاهای بزرگ و ستون‌دار (شبستان)	ساختار

مثال‌های عملی برای تکمیل جزوه:

1. ابنیه مذهبی:
 - مسجد شیخ لطف‌الله: اوج انتزاع و هندسه در خدمت معنویت (عدم وجود حیاط و تمرکز محض بر گنبدخانه).
 - مسجد جامع اصفهان: نمونه عالی تحول تاریخی و سلسله مراتب فضایی.
 2. ابنیه غیر مذهبی:
 - خانه طباطبایی‌ها (کاشان): تفکیک دقیق اندرونی و بیرونی و تمرکز بر حیاط به عنوان قلب خانه.
 - کاروانسرای امین‌آباد: استفاده از نظم هندسی کارکردی برای امنیت و آسایش مسافران در میانه‌ی کویر.
- این مقایسه نشان می‌دهد که معماری اسلامی، در بستری واحد، دو دنیای «مقدس» و «عرفی» را در کنار هم قرار داده و هر دو را بر پایه مفاهیم عمیق انسانی و بوم‌شناختی بنا کرده است.